

Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності

Рід Тарновських представлений в історії України багатьма неординарними постатями, життя і діяльність яких не обминають дослідники. Це і Григорій Степанович Тарновський (1790–1853) – трохи дивакуватий та амбіційний поміщик, власник славнозвісної Качанівки, яку зробив своєрідним оазисом, куди плинули діячі російської й української культури. Він простягнув руку допомоги молодим митцям Василю Штернбергу та Тарасу Шевченку.

Його антиподом можна назвати Василя Васильовича Тарновського (1810–1866) – людину високої моралі, надзвичайної скромності, широких поглядів та ерудиції, за плечима якої були Ніжинська гімназія вищих наук та Московський університет. Переживши й нужденні часи, змушений відмовитися від наукової кар’єри, щоб замінити померлого батька молодшим братам і сестрам, він завжди відгукувався на прохання тих, хто потребував допомоги – від селян до митців і письменників. Можливо, декому здавалося, що маючи певні кошти, можна з легкістю підтримувати чийсь проєкти, але як свідчать наведені далі факти, в дійсності все виглядало значно складніше.

Життя батька взяв за приклад старший син Василь – людина цілеспрямована, енергійна, з гарною освітою і мистецьким хистом, захоплена історією своєї Батьківщини. Саме на становленні і розвитку цієї особистості хотілося б зосередити увагу, адже маємо унікальну нагоду через епістолярну спадщину, що зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, простежити процес формування поглядів майбутнього добродія під впливом батьків і оточення.

З’явився на світ Василь Васильович Тарновський-молодший 20 березня 1838 року в с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії, де був невеликий маєток батька. Охрестили його в місцевій Покровській церкві¹. Над вибором імені для новонародженого ні матері – Людмили Володимирівні з роду Юзефовичів, ні батьку міркувати не довелося – первісток, за традицією, що склалася, мав бути Василем.

Від сім’ї Васючок відірвався зовсім юним, мабуть, семирічним, бо для навчання був влаштований до відомого в Москві пансіону Еннесса. Довга розлука з дитиною спонукала батьків не тільки оповідати йому в листах новини, а й давати життєві настанови.

У першому листі від матері, з тих що збереглися, є такі рядки: “Будь послушен и прилежен к наукам, тогда все тебя будут любить, а меня это будет утешать”². Батьки радіють успіхам сина: “Мой ангел Васичка, я скоро с папой приеду к тебе, расцелую тебя за твой Журнал, который мы читали с большим удовольствием. Я его спрятала на память, а ты к нашему приезду постарайся, мой милый дружок, нарисовать картинку”³. Хлопчику тільки 8 років, а в нього вже проявився хист до малювання.

Людмила Володимирівна реагувала на кожний негативний відгук про навчання або поведінку сина: “Я приготовила для тебя портрет свой и папин, но пришлю тогда, когда Эннесс напишет, что ты исправился и он тобой доволен”⁴.

В публікаціях про Тарновського-старшого часто вживали визначення “багатий поміщик” безвідносно до різних періодів його життя. Певною мірою це відповідало дійсності тільки після отримання 1854 року у спадок маєтку Качанівка. А до цього часу в листах до сина часто звучить тема бідності. На прохання Василька швидше забрати на канікули додому (йому тільки 12 років), мати відповідає з деяким докором: “Ты просишь взять тебя

на вакації, якщо б могли це зробити, то не очікали б твоєї прохання, а послали б за тобою. Але ти знаєш, як дорого це буде коштувати, знаєш також, з яким трудом твій папаша добиває гроші, щоб платити за всіх вас”⁵. І наступного, 1851 року вона нагадує: “Учись хорошенько, пам’ятай, що ти бідний чоловік і твоє становище в освіті”⁶.

Саме цей фактор обумовив вибір навчального закладу для продовження освіти – Головне військово-інженерне училище в Петербурзі, яке закінчив у 1846 році брат батька – Яків Васильович Тарновський. “Перестань думати про Гвардію, яка для тебе неможлива як для сина бідних батьків, – писала синові Людмила Володимирівна, – будь же, мій ангел, настільки розумним, щоб зрозуміти обставини твого батька в інтересі інженерного училища”⁷. З цими словами перегукуються рядки листа батька від 15 березня 1852 року: “С різних сторін приходять до мене звістки, що тобі хочеться вступити в Гвардію, що тобі не подобається інженерне училище і інженерна служба”⁸. Врешті-решт умовляння батьків подіяло і Василь поступив на підготовче відділення, але згодом залишив училище – це був не його шлях.

Судячи з листів матері і подальшого його життя, натура у хлопця була художня. З дитячих років Василя приваблювали мистецькі твори, які він хотів бачити у своїй оселі, і просив Людмилу Володимирівну надіслати йому то ікону, то картину. Мати на це зауважувала: “Больше ничего не посылаю, потому что твоя голова занимается одними пустяками, а об учении не думаешь. Папа сердится на меня, что я исполняю твои глупости, от которых из тебя выйдет пустой Человек”⁹. Василь і сам продовжував малювати. Вдосконалювати майстерність йому допомагали художники Олексій Якович Волосков та Олександр Олексійович Агін, які деякий час мешкали в Качанівці, а останній там і упокоївся. Не полишав заняття малюванням Василь Васильович і у зрілі роки. Є достатньо здогадок про його художні роботи, але про це скажемо пізніше.

Мабуть, більш поблажливо ставилися батьки до захоплення сина їздою верхи, ще й у козацькому строї. “Попроси от меня Лизавету Ивановну, – писала мати, – чтобы заказала тебе панталоны, какие ты желаешь, для верховой езды, только недорогие, а Якиме – пусть сделает казачий мундир”¹⁰. Побачивши юного вершника, Пантелеймон Олександрович Куліш написав такі рядки:

*Василь Васильович Тарновський
1860-і рр.*

“Ой Василю, Василенку,
Любая дитино!
Їдеш полем сивим конем –
Дивитися мило...”

Через багато років у своїх спогадах Михайло Володимирович Тарновський, племінник Василя Васильовича, зауважував, що той їздив верхи й справді справно, і ним можна було милуватися, коли він сидів на своєму сірому арабському скакуні¹¹.

Любов до народного одягу та козацьких строїв зберіг Василь Васильович на все життя. Український колорит вбрання молодшого Тарновського під час зустрічі в Києві 1857 року настільки вразив Марка Вовчка, що в листі до чоловіка – Опанаса Васильовича Марковича, вона написала: “Бачила Василька Тарновського у синіх шароварах, в сорочці вишиваній і в чемерці, привітав нас любенько”¹².

В цей час він вже був студентом Університету св. Володимира, навчався на історико-філологічному

факультеті за власний кошт. Всі предмети, що викладалися на факультеті, поділялись на головні, неголовні та богослов'я. Щоб уявити, який обсяг знань отримував тодішній студент, наведемо перелік цих дисциплін. До головних належали:

1. Російське красне письмо в історичному та філологічному відношенні; історія російської словесності.

2. Римська словесність: автори, твори.

3. Всесвітня історія: стародавня, нова.

4. Слов'янські нареччя: давньослов'янська мова, слов'янські старожитності.

5. Психологія і логіка.

6. Грецькі автори.

7. Російська історія.

8. Педагогіка.

Неголовні предмети: політична економія та статистика; новітні мови – німецька, французька; теорія словесності; історія римської словесності та римські старожитності; історія грецької словесності та грецькі старожитності; слов'янські говірки: сербська, чеська, польська. Богослов'я – церковна історія, догмати та моральність.

На жаль, поки що не вдалося віднайти документи про те, як опанував науки Василь Тарновський. Як і в дитячі роки, навчання проходило без батьківського нагляду. На початку 1859 року завершив свою діяльність Чернігівський губернський дворянський комітет по поліпшенню та облаштуванню побуту поміщицьких селян. Василя Васильовича Тарновського-старшого як знавця справи – професіонала-юриста запросили для продовження роботи над законодавчими актами селянської реформи до Петербурга. Разом з батьком до столиці виїхала і мати.

В листах до Василя вона ділиться своїми враженнями, повідомляє про новини культурного життя, про спілкування з родичами та знайомими: “Вообще Петербург мне очень нравится – и город, и люди; все знакомые наши необыкновенно услужливы и внимательны. Жаль мне, что мы не застали уже Тараса Григ. Шевченка. Напиши мне, виделся ли ты с ним, он поехал в Малороссию с тем, чтоб там жениться”¹³.

Як ми знаємо, ця зустріч відбулася в Качанівці 21 серпня 1859 року і її докладно описав зі слів Василя Васильовича М.В. Тарновський. Оскільки це був дуже яскравий і важливий епізод для подальшого життя Василя Васильовича, наведемо його майже повністю.

“Я повертався із саду. Мені було 22 роки, і я був студентом. Надто багато років минуло з часу нашої першої зустрічі і ми, зустрівшись на стежці саду, не впізнали один одного. В Потоках був дитиною, тут – студент, доросла людина... Та раптом ми зрозуміли, кого кожний з нас бачить перед собою і кинулися один одному в обійми. Ця зустріч була радісна для нас обох. Ще змалку я знав напам'ять безліч його віршів, а прив'язаність дитини перетворилася на глибоку повагу до особистості поета.

... Ми пішли на прогулянку. Він вів мене, обираючи улюблені стежки, в захваті від краси качанівської природи.

Впродовж усієї прогулянки мало розмовляв і весь час був сумний. Серед радісного тріумфу природи чи не згадував він жахливі роки заслання, проведені далеко від улюблених місць. Мені хотілося, щоб приїзд Тараса Григоровича до Качанівки залишив по собі якусь зриму пам'ять, і я попросив його посадити дубок на згадку про сьогоднішній день. Він виконав моє прохання з величезним задоволенням. Він висловив мені своє побажання: “Дай, Боже, щоб нам довелося колись посидіти в тіні його гілля”.

Та жаль! Нам не довелося посидіти в його затінку: ці відвідини Качанівки були для нього останніми. Дубок загинув так само передчасно, як і поет, який його посадив. У Качанівці залишився донині той лісовий велет, під яким Тарас серед нічної тиші збирав

своїх друзів 1843 року.

Ввечері, повернувшись з прогулянки, на галявині напроти палацу, над озером, вже оповитим вечірньою імлою, ми простяглися на траві. Захопившись поетичністю моменту, я почав декламувати поетові його ще не видані тоді твори. Слухаючи мене, Шевченко, який забув багато із власних творів, з подивом часто запитував: “Коли це я писав?”.

Вже ніч настала, небесну височінь вкрили міради зірок і зійшов місяць – а ми все лежали на галявинці й не могли наговоритися. І зовсім несподівано для себе я продекламував:

Лечу, дивлюся – аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає;
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами, над степами
Верби зеленіють...

“Відкіля ж це?” – перебив мене Тарас Григорович і, одразу згадавши, схаменувся: “Ну, цей “Сон” буду пам’ятати, наробив він мені лиха!”. Мені стало якось незручно, що я викликав у мого дорогого гостя неприємні, тяжкі спомини. Дзвін до вечері вивів мене з незручного становища і змусив повернутися до прози життя.

В ідальні Шевченко нервував і наказав мені принести мого альбома. В ньому на одній із сторінок він написав:

“І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Качанівка, 21 серпня 1859 року”

... Наступного дня Тарас Григорович поїхав. Перед від’їздом він покликав мене до себе в кімнату. Я спустився до нього.

Заклавши руки за спину, вдягнений вже по-дорожньому, із заклопотаним виглядом ходив туди-сюди по кімнаті. Він, вочевидь, хотів про щось поговорити, та не наважувався. Потім, таки зібравшись з духом, виклав мені свої грошові труднощі і сказав, що через відсутність мого батька змушений звернутися за матеріальною підтримкою до мене. Звичайно, його прохання я відразу задовольнив. Розцілувавши мене, він вийняв з папки декілька офортів і хотів мені їх подарувати. Я відмовився взяти. Відмову пояснив тим, що, одержуючи тепер офорти, я ніби беру їх в оплату тієї суми, яку я дав йому – моєму дорогому поетові.

Тарас Григорович почав дуже хвилюватися й доводити, що дарунок нічого спільного з грошима не має і що він образиться, коли я його не візьму на згадку про відвідини ним рідної його серцю Качанівки. Довелося погодитися.

Ці офорти стали початком тієї великої колекції, яку я зібрав. Хочеш їх побачити? Я покажу”¹⁴.

В одному з наступних листів Людмила Володимирівна пише синові: “Шевченко тебе очень полюбил, но жалел, что мало с тобой пробыл”¹⁵.

Батьки раділи з того, що залишившись на цей час, власне, господарем у Качанівці, Василь радо взявся хазяйнувати у маєтку, але й хвилювалися, чи не зашкодить це навчанню. “Немного времени остается для твоего образования в университете, подумай об этом серьёзно, друг мой Вася; займись серьёзно хоть эти немногие месяцы, – наполягала мати. – Не пренебрегай образованием, оно так нужно тебе, как хлеб насущный. Ты имеешь все средства для этого и материальные, и природой данные тебе способности”¹⁶.

Ця ж тема непокоїла батьків і коли до закінчення університету залишалося вже менше року: “Поедешь ли ты для окончательного экзамена или нет, ты не находишь нужным не только по долгу, но из приличия известить нас о твоём намерении. Как будто у тебя нет ни отца, ни матери, которых интересует дело столь важное для твоей будущности”¹⁷.

У травні–червні 1861 року в університеті проходили випускні іспити. Василь Тарновський отримав 2 ½ бали за церковну та 3 бали за стародавню історію. На інші екзамени він не з’явився без пояснення причини¹⁸.

Таким чином, Василь Васильович Тарновський закінчив повний курс Університету св. Володимира, але атестата на звання дійсного студента не одержав. У студентські роки він спілкувався з Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Володимиром Юзефовичем, Олексієм Гудим-Левковичем та іншими, з багатьма з них підтримував дружні стосунки протягом усього життя. В його товаристві було чимало відомих, високоосвічених людей, тому вражають необ’єктивністю рядки спогадів Дмитра Івановича Яворницького, що “він (В. Тарновський – С.П.) не пройшов ні гімназії, ні університету, на знав нових європейських мов; писав так, що дуже бажано б було, щоб краще писав”¹⁹.

Після завершення навчання Василь Тарновський повертається до Качанівки. На нього чекають господарські справи і батько, здоров’я якого погіршилося, покладає на сина великі надії. Насамперед, це – модернізація Парафіївського цукрового заводу. На гроші, взяті в борг у відомого цукрозаводчика Павла Івановича Харитоненка, була придбана парова машина, розрахуватися за яку планували після реалізації виробленого цукру. До речі, Парафіївський цукровий завод належав до найбільш значних підприємств галузі.

Молодий Тарновський включається і в діяльність місцевих органів влади. В листі до батька він пише: “1862, 19 февраля – великий день! ... Я назначен кандидатом в мировые посредники”²⁰. Як свідчить формулярний список В.В. Тарновського, 22 листопада 1864 року він був обраний мировим посередником Парафіївської дільниці Борзенського повіту²¹. Успішній діяльності сприяв і авторитет батька, який так багато зробив для селян у справі підготовки селянської реформи та втілення її в життя. Василь Тарновський-старший помер 4 грудня 1866 року під час засідання Чернігівської губернської земської управи, членом якої він був обраний 1865 року.

Після смерті батька успадкував Качанівку та Парафіївський цукровий завод (разом з братом Володимиром) Василь Тарновський-молодший. Як зазначив пізніше вже згадуваний Михайло Володимирович, за часів останнього власника Качанівки з роду Тарновських, вона “достигает апогея своего величия и красоты”²².

У розквіті сил, з усією енергією береться Василь Васильович за облаштування маєтку, але найбільшу увагу приділяє парку, який став його захопленням з юних років. За відсутності батьків, коли ті перебували в Петербурзі, він прокладав нові алеї, висаджував дерева та кущі. З цього приводу мати навіть пожартувала, що не хотіла б побачити результатом його діяльності суцільні бур’яни. Хист до цієї справи, талант художника зробив качанівський парк, площа якого сягала 500 гектарів, справжнім витвором мистецтва ландшафту та планування.

Продовжував Василь Васильович й іншу улюблену справу – колекціонування. Ще малим хлопчиком він збирав до своєї кімнати старовинні речі, твори художників. Згодом вибрав пріоритети – козацькі старожитності та Шевченкіану. У формуванні зібрання йому сприяли відомі вчені Олександр Матвійович Лазаревський та Володимир Боніфатійович Антонович. Археологічні розкопки Княжої Гори під Каневом, які фінансував Тарновський, провів молодий тоді археолог, а згодом знаний фахівець – Микола Федотович Біляшівський.

Від батька Василь Васильович успадкував традицію купувати речі не тільки для

поповнення колекції, а й для фінансової підтримки авторів. Так було з Тарасом Шевченком, коли на прохання сина той придбав офорти, щоб покращити матеріальне становище Т. Шевченка, який повертався із заслання. У скрутну годину допоміг поетові і молодий Тарновський. Після візиту до Качанівки в серпні 1859 року Тарас Григорович в листі писав: “Любий мій Василь Васильєвич! Якби не трапилися Ви, або я до Вас не заїхав, то довелося б мені в Москві захряснути на безгрішші, а тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурзі, неначе в своїй господі. Вчора бачився я з Вашим батьком і матір’ю і з моєю кумасею”²³.

Неодноразово користувався допомогою Василя Васильовича-старшого і заборгував йому значну суму – більше трьох тисяч рублів – Пантелеймон Олександрович Куліш. Після смерті свого благодійника він запропонував гроші синові. Знаючи, як важко це буде зробити письменнику, Василь Васильович погодився отримувати від нього автографи творів для поповнення своєї колекції. Відомо, що П. Куліш доклав багато зусиль, щоб його переклад Біблії українською мовою побачив світ, але довести справу до кінця не встиг. Причетний до підготовки видання Іван Семенович Нечуй-Левицький в листі до Олександри Михайлівни Куліш зазначав: “Тарновський не раз казав мені, що якби в Росії дозволили друкувати переклад Біблії, то він був би ладен пожертвувати 3000 руб[лів] на видання Біблії – (пожертвувати, а не добувати ще з неї користі), бо то була багата й жертволюбна людина”²⁴.

Допомагав Василь Васильович і вдові письменника у впорядкуванні могили П. Куліша. Збереглося чимало її листів з тими чи іншими проханнями, і завжди Олександра Михайлівна знаходила підтримку.

Скористався не тільки грошима Тарновського, а й родинними зв’язками Василя Васильовича Дмитро Іванович Яворницький для отримання дозволу на видання книги “Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу”. У чернетці передмови до неї вдячний автор написав: “Издание с таким количеством иллюстраций повлекло за собой немало расходов, и если оно явилось в несколько более, чем обыкновенном виде, то автор обязан этим просвещённому содействию известного южнорусского собирателя древностей, Василя Васильевича Тарновского, которому и приносит свою живейшую и искреннейшую благодарность”²⁵.

І знову повертаємось до кумира родини Тарновських – Тараса Григоровича Шевченка. Пригадаємо, як ще зовсім молодий Тарновський отримав у подарунок від Тараса Григоровича кілька офортів. Вони започаткували його колекцію гравюр, видану Василем Тарновським 1891 року накладом 100 примірників. Цей альбом він дарував шанувальникам творчості Шевченка, надсилав його друзям. Щиро дякував за цей дарунок В. Тарновського Пантелеймон Куліш. У листі від 21 травня 1891 року він писав: “Як з горем змішані радощі, так з прозою – поезія. Зібрали Ви ті пахощі, шановний Василю Васильовичу, та й нам дали понюхати, приславши до Ганниної пустині офортівий препишний альбом”²⁶.

Василь Тарновський не тільки продовжував збирати все, що стосувалось життя й творчості Шевченка, а й не пропускав жодного рядка про нього в пресі. Одного разу в київській газеті “Заря” від 25 жовтня 1882 року прочитав тривожну телеграму, надіслану вірним хранителем Шевченкової могили Василем Степановичем Гнилосировим: “Канів, 25

***В.В. Тарновський. Барельєф
Т.Г.Шевченка із хреста на
Шевченковій могилі. 1883 р.
Чавун, литво.***

жовтня. Могила поета України Т.Г. Шевченка являє собою в даний момент красномовні руїни. Могильний хрест днями звалився до Дніпра, розбившись на два шматки нижче вінця та біля основи. Залишки палять підлітки-пастухи, гріючись від холоду біля насипу могили”²⁷. Василь Васильович не затримався з відповіддю: “Считаю своим нравственным долгом, во-первых, как личный приятель покойного, а в особенности как горячий поклонник его таланта, принять всецело на себя обязанность приведения дорогой могилы в надлежащий вид”²⁸. На замовлення В.В. Тарновського проект чавунного хреста на могилу Т. Шевченка розробив академік архітектури Віктор Іванович Сичугов. Деякою мірою співавтором пам’ятника був і сам Тарновський, який виконав ескіз барельєфа Тараса Шевченка та підібрав до дошки на хресті такі слова поета:

“Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть.”

На виготовлення хреста та впорядкування могили Василь Васильович пожертвував 1000 рублів. І знову рушили прочани до могили Кобзаря, хрест на якій було видно за багато кілометрів. Сам благодійник, тоді вже тяжко хворий, кожного року замовляв пароплав для відвідин святині. Друзі й однодумці допомагали йому у цій подорожі. Серед них були члени редакції та дописувачі журналу “Киевская старина”, на підтримку якого Василь Васильович неодноразово робив внески. Засідання редакційного комітету часто відбувалися в київському помешканні Тарновського, по завершенню яких господар частував усіх вечерею, що отримала жартівливу назву “пастила” – улюблені його ласощі з дитинства.

Не забував В.В. Тарновський і простий люд. 1869 року при Парафіївському цукровому заводі була влаштована лікарня, в якій працювали лікар і два фельдшери. Відвідувати її могли не тільки робітники, а й селяни Парафіївської волості²⁹. Наступного року його коштом відкрита публічна бібліотека в Борзні³⁰. Для парафіян Георгіє-Хозевітської церкви, яка знаходилась далеко від села, був зведений двокімнатний дерев’яний будинок, щоб взимку вони могли зігрітися і перепочити³¹.

Залишив по собі добру пам’ять Василь Васильович і в Ніжині, де п’ять разів поспіль – з 1875 по 1887 рік – обирався предводителем дворянства Ніжинського повіту (до цього був маршалком Борзенського повіту)³². Наприкінці 1870-х років тут розпочалася підготовка до відкриття пам’ятника Миколі Васильовичу Гоголю, який був замовлений відомому скульптору нашому земляку Пармену Петровичу Забілі. Місцем для його встановлення обрали сквер, облаштований на колишньому Соборному майдані коштом В.В. Тарновського (у місцевих жителів – мав назву сквер Тарновського). Йому належав і один з найбільших – 200 рублів – внесків на спорудження пам’ятника³³.

Найбільшу ж славу цьому благодійнику принесло його унікальне зібрання – колекція українських старожитностей та знаменита Шевченкіана – яке фахівці оцінювали в десятки, а то й сотні тисяч рублів, подароване ним Чернігову для влаштування музею. Один з розділів духовного заповіту Василя Васильовича Тарновського торкається саме цього питання. В ньому говориться: “Коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, библиотеки книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего, касающегося памяти поэта Шевченко, я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому земству, без права отчуждения и перемещения их из города Чернигова, с тем, чтобы музей назывался моим именем, а также если не встретится со стороны Правительства препятствия с утверждением наследственного попечителя этого музея, каковое звание должно переходить всегда к старшему в моём роде”³⁴.

На жаль, виконати волю дарувальника, особливо в радянський час, не вдалося. На довгі роки з назви музею зникло його ім'я (повернуте постановою Кабміну України № 345 від 27 листопада 1991 року). Частина пам'яток була втрачена у лихолітті воєн, а інша, як-то Шевченкіана, стала основою Національного музею Тараса Шевченка в Києві. Нові власники експонатів з колекції Василя Тарновського з'явилися і в інших містах України, але ім'я благодійника і добродія згадується на так часто. Не повернули сповна борг пам'яті і в Чернігові. Нині нема в місті вулиці імені Василя Тарновського, хоча до 1940 року вона була неподалік Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського (тепер – вулиця Д. І. Менделєєва).

-
- ¹ Державний архів Полтавської області. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 3918. – Арк. 8зв.–9.
- ² Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – АЛ 504/17–23/1, без дати.
- ³ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/2, 2 липня 1846 р.
- ⁴ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/10, [грудень 1847 р.]
- ⁵ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/12, 23 червня 1850 р.
- ⁶ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/20, 14 лютого 1851 р.
- ⁷ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/42, без дати.
- ⁸ ЧІМ. – АЛ 504/17–22/7, 12 березня 1852 р.
- ⁹ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/52, без дати.
- ¹⁰ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/38, без дати.
- ¹¹ Тарновський М. Качанівка // Хроніка 2000. – Вип. 19–20. – К., 1997. – С. 181.
- ¹² Там само. – С. 177.
- ¹³ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/75, 17 липня 1859 р.
- ¹⁴ Тарновський М. Качанівка. – С. 144–146.
- ¹⁵ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/77, 30 вересня 1859 р.
- ¹⁶ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/76, 14 серпня 1859 р.
- ¹⁷ ЧІМ. – АЛ 504/17–23/91, 13 вересня 1860 р.
- ¹⁸ Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 300. – С. 152. – Арк. 12, 36–36зв.
- ¹⁹ Яворницький Д. В.В. Тарновський // Хроніка 2000. – Вип. 19–20. – К., 1997. – С. 148.
- ²⁰ ЧІМ. – АЛ 504/17–26/4, 19 лютого 1862 р.
- ²¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220.
- ²² Столиця и усадьба. – 1915. – № 40–41. – С. 5.
- ²³ Шевченко Т. Твори в 5 томах. – Т. V. – К., 1979. – С. 443.
- ²⁴ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. – А–3865: Лист І.С. Нечуя-Левицького до О.М. Куліш від 20.04.1901 р.
- ²⁵ Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. II. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 235.
- ²⁶ Тарновський М. Качанівка. – С. 148.
- ²⁷ Тарахан-Береза З. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 65.
- ²⁸ Там само. – С. 66.
- ²⁹ Земский сборник Черниговской губернии на 1869 г. – Чернигов, 1869. – Приложение. – С. 52.
- ³⁰ Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1912. – С. 91.
- ³¹ ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 376. – Арк. 172зв.
- ³² Линюк Л.П. Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 18.
- ³³ Костенко І. Пам'ятник М.В. Гоголю у Ніжині // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 142.
- ³⁴ ДАЧО. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 40зв.–41.